

Southeastern Baptist Theological Seminary

HUM2120.PERS-SP2025 The History of Ideas IV ۴ تاریخ تفکر

نقش پلاننینگا در فلسفه و باور به خدا

حسن نمکی نوش آبادی

استاد: کشیش سام مهربان رحمانی

۲۱ آوریل ۲۰۲۵

مقدمه

آیا باور به خدا امری خردمندانه است یا تنها، بازمانده‌ای از سنت‌ها و باورهای کهن که در جهان مدرن، دیگر جایگاهی ندارد؟ این پرسش قرن هاست که اندیشه فیلسوفان، سخنوران و اندیشمندان را به خود مشغول کرده است. از دوران ارسطو و آکوئیناس تا هیوم و کانت، کوشش‌های بسیاری برای دفاع یا ردّ این باور صورت گرفته است. استدلال‌های سنتی مانند «برهان نظم»^۱، «برهان کیهانی»^۲ و «برهان وجودی»^۳، هر چند در تاریخ اندیشه نقش مهمی ایفا کرده‌اند، با این حال، همواره مورد انتقادهایی سخت‌گیرانه قرار گرفته‌اند. در چنین بستری، آلوین پلانتینگا، فیلسوف برجسته معاصر با نگاهی متفاوت پا به این عرصه گذاشت. او به جای آنکه مانند گذشتگان به دنبال استدلال‌های اثباتی باشد، پرسش را از زاویه‌ای دیگر مطرح کرد، «آیا باور به خدا می‌تواند به‌طور مستقل و بدون نیاز به استدلال‌های سنتی، عقلانی و موجه باشد؟»

پلانتینگا در پاسخ به این پرسش، نظریه «معرفت‌شناسی اصلاح‌شده»^۴ را مطرح کرد و نشان داد که باور به خدا می‌تواند، به‌مانند دیگر «باورهای پایه‌ای»^۵، همچون «باور به جهان خارج»^۶ یا گذشته، به‌طور مستقیم و بدون نیاز به استدلال خاصی موجه باشد. او با ارائه مفهوم «کارکرد صحیح»^۷ و نظریه «ضمانت باور»^۸ تلاش کرد تا نشان دهد که اگر «قوای شناختی»^۹ انسان به‌درستی کار کنند و در محیطی مناسب قرار گیرند، باور به خدا می‌تواند، نه تنها معقول، بلکه حتی نوعی دانش واقعی باشد. در کنار این، او با نقد «طبیعت‌گرایی»^{۱۰} و «شک‌گرایی»^{۱۱}، نشان داد که بدیل‌های الحادی برای تبیین معرفت انسانی

^۱ یکی از استدلال‌های معروف در اثبات وجود خدا است که بر پایه نظم پیچیده و هماهنگی در جهان بنا شده است. طرفداران این برهان معتقد هستند که چنین نظامی نمی‌تواند حاصل تصادف باشد و نیازمند طراح آگاه و هدفمندی است.

^۲ استدلالی در فلسفه دین است که بر پایه اصل علیت بنا شده است. این برهان می‌گوید که چون جهان آغاز دارد، باید علتی بیرونی و مستقل از آن، یعنی خدا، برای پیدایش آن وجود داشته باشد.

^۳ استدلالی فلسفی برای اثبات وجود خدا می‌باشد که بر پایه مفهوم خدا به‌عنوان موجودی کامل استوار است. در این دیدگاه، وجود داشتن، بخشی از تعریف چنین موجودی دانسته می‌شود.

^۴ نظریه‌ای در فلسفه معاصر، به‌ویژه از دیدگاه آلوین پلانتینگا است که باور به وجود خدا را بدون نیاز به استدلال فلسفی، باوری پایه و موجه تلقی می‌کند.

^۵ باوری است که برای موجه بودن خود نیاز به تکیه بر باورهای دیگر ندارد. این نوع باور، نقطه آغاز فرایند شناخت در بسیاری از نظام‌های معرفت‌شناسی به‌شمار می‌رود.

^۶ باوری بدیهی و عمومی در میان انسان‌ها است که بر اساس آن، دنیای خارج از ذهن، واقعیتی مستقل دارد و تنها خیالی یا ذهنی نیست.

^۷ اصطلاحی در معرفت‌شناسی پلانتینگا است که به عملکرد درست قوای شناختی در شرایط مناسب زیستی و محیطی اشاره دارد. باورهایی که از این راه شکل می‌گیرند، می‌توانند موجه شمرده شوند.

^۸ شرایطی است که اگر در فرایند شکل‌گیری یک باور فراهم باشد، آن باور از نظر معرفتی موجه و معتبر تلقی می‌شود، حتی اگر مبتنی بر استدلال نباشد.

^۹ توانایی‌های ذهنی انسان مانند حافظه، ادراک، استدلال و توجه هستند که در دریافت، تحلیل و فهم اطلاعات نقش دارند.

^{۱۰} دیدگاهی فلسفی که جهان و پدیده‌های آن را صرفاً از طریق عوامل طبیعی و قوانین علمی توضیح می‌دهد و دخالت امور ماورایی را نمی‌پذیرد.

^{۱۱} گرایشی در فلسفه است که امکان رسیدن به معرفت یا یقین قطعی را مورد تردید قرار می‌دهد و اعتبار بسیاری از باورهای انسانی را زیر سؤال می‌برد.

با مشکلات جدی مواجه هستند. در این پژوهش، نگارنده تلاش دارد با طرح این پرسش که «چگونه آلوین پلانتینگا با ارائه نظریه‌های معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، کارکرد صحیح و ضمانت باور، امکان عقلانیت باور به خدا را توجیه کرده و آن را در برابر نقدهای طبیعت‌گرایانه و شک‌گرایانه مستحکم می‌سازد؟» به درک عمیق‌تری از اندیشه‌های او دست یابد. همچنین، این پژوهش خواننده را به تأملی ژرف‌تر درباره جایگاه باور دینی در ساختار معرفتی انسان و چالش‌های پیش‌روی آن در دوران معاصر فرامی‌خواند.

آلوین پلانتینگا و جایگاه او در فلسفه دین

در چند دهه اخیر، فلسفه دین تغییرات بزرگی را تجربه کرده است. یکی از افرادی که نقش مهمی در این تحولات داشته، آلوین پلانتینگا است. او که از چهره‌های تأثیرگذار فلسفه معاصر به شمار می‌آید در دهه ۱۹۹۰ میلادی با رویکردی تازه، وارد این حوزه شد و به آن جانی دوباره بخشید. رویکرد او، به‌ویژه در معرفت‌شناسی، چارچوبی جدید برای بررسی باورهای دینی فراهم کرد. در نتیجه، فلسفه دین از یک نگاه فقط تاریخی که بیشتر بر بازخوانی اندیشه‌های گذشتگان متمرکز بود به عرصه‌ای پویا تبدیل شد که در آن مباحث جدید و چالش‌های فکری نوین مطرح می‌شوند. افزون‌بر این، پلانتینگا نه تنها از باور به خدا دفاع کرد، بلکه با ارائه استدلال‌های نوآورانه، مسیر تازه‌ای را در معرفت‌شناسی دینی باز کرد.^{۱۲}

عوامل مؤثر در گرایش پلانتینگا به فلسفه دین

علاقه پلانتینگا به فلسفه دین تحت تأثیر عوامل مختلفی شکل گرفت. یکی از مهم‌ترین این عوامل، پیشینه مذهبی او بود. او که به‌عنوان یک فیلسوف مسیحی شناخته می‌شود، همواره، به‌دنبال بررسی پایه‌های عقلانی ایمان بود. در کنار این، درگیری فکری او با مباحث «معرفت‌شناسی»^{۱۳} و «طبیعت‌گرایی روش‌شناختی»^{۱۴}، او را نسبت به رابطه علم و دین حساس‌تر کرد.^{۱۵} پلانتینگا زمانی که وارد بحث‌های مربوط به علم و دین شد با دیدگاه‌های طبیعت‌گرایانه روبه‌رو گردید. این مواجهه باعث شد تا در دفاع از عقلانیت باور دینی، استدلال‌هایی تازه ارائه دهد. افزون‌بر این، تعاملات فکری او با فیلسوفانی مانند

^{۱۲} محسن حاکمی، انشالله رحمتی، *رهیافتی آینده‌نگرانه به فلسفه دین، از رهگذر بررسی نسبت عقل و ایمان، با رویکرد انتقادی-تطبیق‌گرایانه در آراء آلوین پلانتینگا و مرتضی مطهری* (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir> ۱۴۰۲). ۸۱

^{۱۳} شاخه‌ای از فلسفه است که به مطالعه ماهیت، منشأ، حدود و اعتبار شناخت و باورهای انسانی می‌پردازد.
^{۱۴} رویکردی در علم که فقط تبیین‌های طبیعی و قابل آزمون تجربی را معتبر می‌داند، بی‌آنکه درباره وجود یا نبود امور ماورایی داوری کند.

^{۱۵} سیدمصطفی میرباباپور، یوسف دانشور، *رابطه علم و دین در دیدگاه اول پلانتینگا* (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir> ۱۴۰۰). ۲۴

«ویلیام آلتون»^{۱۶} باعث گردید تا بر اهمیت هماهنگی میان باورهای دینی و فلسفی تأکید کند. مجموع این عوامل، او را به یکی از تأثیرگذارترین فیلسوفان دین در قرن بیستم تبدیل کرد.^{۱۷}

نقش پلانتینگا در احیای فلسفه دین

پلانتینگا تلاش کرد تا نشان دهد که تعارض میان علم و دین یا سطحی است یا اساساً وجود ندارد. در ابتدا، او نگاه سخت‌گیرانه‌ای به علم داشت و آن را در تضاد با باورهای دینی می‌دید، با این‌وجود، به‌مرور زمان، دیدگاهش متعادل‌تر شد.^{۱۸} پلانتینگا در آثار جدید خود استدلال می‌کند که علم و دین در هماهنگی با یکدیگر بوده، با این‌حال، علم و طبیعت‌گرایی دچار یک تعارض اساسی هستند. او در کتاب «تعارض واقعاً کجاست؟»^{۱۹} به‌تفصیل درباره این موضوع صحبت کرده است. افزون‌بر این، او با ارائه استدلال‌های فلسفی نوین، مباحث «معرفت‌شناسی دینی»^{۲۰} را وارد مرحله‌ای تازه کرد و نشان داد که باور به خدا، حتی در برابر چالش‌های علمی، همچنان می‌تواند عقلانی باشد. در نتیجه، در قرن بیستم، اندیشه‌های او تأثیر عمیقی بر فلسفه دین گذاشته و مسیرهای فکری تازه‌ای را در این حوزه گشوده است.^{۲۱}

آثار مهم پلانتینگا و تأثیر آن‌ها بر فلسفه دین معاصر

پلانتینگا در آثار خود به رابطه میان علم و دین و عقلانیت باور دینی پرداخته است. آثار او تأثیر بسزایی در احیای فلسفه دین در قرن بیستم داشت و به شکل‌گیری بحث‌های جدید کمک کرد.^{۲۲} از جمله مهم‌ترین آثار او، «خدا و ذهن‌های دیگر»^{۲۳} است که در آن، باور به خدا را با باور به وجود ذهن‌های دیگر مقایسه می‌کند. او در کتاب «ماهیت ضرورت»^{۲۴}،

^{۱۶} ویلیام آلتون از فیلسوفان برجسته دین در قرن بیستم است که در حوزه معرفت‌شناسی دینی، به‌ویژه، درباره تجربه دینی، آثار اثرگذاری نوشته است.

^{۱۷} سیدمصطفی میرباباپور، یوسف دانشور نیلو، *رابطه علم و دین در دیدگاه نوم پلانتینگا* (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir/> (۱۴۰۰). ۹۴

^{۱۸} سیدمصطفی میرباباپور، یوسف دانشور، *رابطه علم و دین در دیدگاه اول پلانتینگا* (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir/> (۱۴۰۰). ۲۴

^{۱۹} کتابی از آلوین پلانتینگا است که در آن استدلال می‌کند، میان علم و دین تعارض واقعی وجود ندارد و آنچه در تعارض است، علم و طبیعت‌گرایی فلسفی است.

^{۲۰} شاخه‌ای از معرفت‌شناسی است که به بررسی امکان، منشأ، حدود و اعتبار باورهای دینی می‌پردازد. این حوزه پرسش‌هایی درباره عقلانیت ایمان، توجیه باور به خدا و نسبت ایمان با استدلال را دربر می‌گیرد.

^{۲۱} سیدمصطفی میرباباپور، یوسف دانشور نیلو، *رابطه علم و دین در دیدگاه نوم پلانتینگا* (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir/> (۱۴۰۰). ۹۴

^{۲۲} Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 210-213

^{۲۳} این اثر از پلانتینگا تلاش دارد تا نشان دهد، باور به خدا از نظر معرفتی، مشابه باور به وجود دیگر انسان‌ها است و می‌تواند بدون استدلال، موجه باشد.

^{۲۴} کتابی فلسفی از پلانتینگا است که درباره امکان، ضرورت و ماهیت وجودی اشیا که تأثیر زیادی در بحث‌های منطق موجهات و متافیزیک دارد.

مفاهیم متافیزیکی همچون، امکان و ضرورت را مورد بررسی قرار می‌دهد.^{۲۵} در کتاب «خدا، آزادی و شر»^{۲۶}، نشان می‌دهد که وجود شر با خداوند خیرخواه و قادر مطلق تضادی ندارد. همچنین در آثار دیگر خود، «آیا خدا ماهیت دارد؟»^{۲۷} به بررسی ویژگی‌های الهی می‌پردازد^{۲۸} و در کتاب «ایمان و عقلانیت: دلیل و ایمان به خدا»^{۲۹}، رابطه عقل و ایمان را نیز تحلیل می‌کند. «مجموعه‌ای از آثار معرفت‌شناسی پلانتینگا تحت عنوان ضمانت»^{۳۰}، دربرگیرنده «مناظره جاری»، «ضمانت و عملکرد صحیح» و «ایمان مسیحی ضمانت‌شده» است که نظریه «ضمانت معرفتی»^{۳۱} را مطرح می‌کند و باور به خدا را تحت شرایط معرفتی خاص، عقلانی می‌داند.^{۳۲} او در مقالات «متافیزیک ضرورت»^{۳۳} که مقالاتی مهم در متافیزیک و معرفت‌شناسی است و همچنین در اثر دیگر خود به نام «دانش خدا»^{۳۴} به علم الهی و اختیار انسانی پرداخته است. در سال‌های اخیر، او بیشتر بر رابطه علم و دین تمرکز کرده و در آثار «علم و دین: آیا با یکدیگر سازگارند؟»^{۳۵}، «بازی دانشمندان»^{۳۶}، «علم و دین: چرا این نزاع ادامه دارد؟»^{۳۷} و «تعارض واقعاً کجاست؟ علم، دین و طبیعت‌گرایی»^{۳۸} به ناسازگاری‌های میان علم و دین پرداخته و نشان داده است که این تعارضات اغلب ناشی از فرضیات طبیعت‌گرایانه‌ای هستند که خود نیاز به توجیه دارند.

تأثیر پلانتینگا بر فلسفه دین معاصر غیرقابل‌انکار است.^{۳۹} او در کتاب «تعارض واقعاً کجاست؟ علم، دین و

²⁵ Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 193-195
^{۲۶} در این کتاب، پلانتینگا دفاعی عقلانی از ایمان به خدا در برابر مسئله شر ارائه می‌دهد و استدلال می‌کند که وجود شر با وجود خدای نیکو ناسازگار نیست.

^{۲۷} اثری از پلانتینگا که در آن، پرسش‌های عمیق متافیزیکی درباره صفات، ذات و حدود مفهومی خدا بررسی می‌شود.

²⁸ Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 234-236
^{۲۹} این کتاب مجموعه‌ای از مقالات فیلسوفان تحلیلی است که به دفاع از عقلانیت ایمان دینی، بدون نیاز به استدلال‌های سنتی، می‌پردازند.
^{۳۰} این مجموعه شامل سه کتاب از آلوین پلانتینگا به نام‌های «مناظره جاری»، «ضمانت و کارکرد صحیح» و «ایمان مسیحی ضمانت‌شده» است که در آن‌ها نظریه معرفت‌محور «ضمانت» به‌طور کامل شرح داده شده است.
^{۳۱} اصطلاحی در نظریه پلانتینگا است که به شرایطی اشاره دارد که اگر در شکل‌گیری یک باور وجود داشته باشد، آن باور از نظر معرفتی موجه و شایسته عنوان «معرفت» خواهد بود.

³² Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 255-257
^{۳۲} مجموعه‌ای از مقالات برجسته در حوزه فلسفه تحلیلی است که موضوعاتی چون امکان، ضرورت، و هویت را از منظر متافیزیکی بررسی می‌کند.

^{۳۴} این کتاب، به‌قلم پلانتینگا و نیکلاس ولترسترف، به بررسی معرفت‌شناسی دینی می‌پردازد و یکی از منابع اصلی در دفاع از عقلانیت باور دینی است.

^{۳۵} اثری از پلانتینگا است که در آن استدلال می‌کند، علم و دین نهمتنها با هم ناسازگار نیستند، بلکه در بسیاری از موارد قابل تقویت متقابل نیز هستند.

^{۳۶} در این کتاب، پلانتینگا به‌بررسی دیدگاه برخی دانشمندان درباره دین می‌پردازد و نقدهایی بر رویکردهای طبیعت‌گرایانه آنان وارد می‌کند.

^{۳۷} کتابی است که به تحلیل ریشه‌های تعارض ظاهری میان علم و دین می‌پردازد و نشان می‌دهد، این تعارض، بیشتر ناشی از پیش‌فرض‌های فلسفی است.

^{۳۸} عنوان کامل کتابی از پلانتینگا است. او در این کتاب نشان می‌دهد، تعارض اصلی نه بین علم و دین، بلکه بین علم و طبیعت‌گرایی فلسفی است.

³⁹ Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 279

طبیعت‌گرایی»، استدلال می‌کند که علم و دین با یکدیگر سازگار هستند، با این وجود، علم و طبیعت‌گرایی در تقابل اساسی قرار دارند.^{۴۰} او با ارائه نظریه معرفت‌شناسی اصلاح‌شده و نقد طبیعت‌گرایی، باور دینی را از نظر معرفت‌شناختی، موجه و عقلانی ساخت و موجب گردید که به فلسفه دین در محافل آکادمیک توجه بیشتری شود.^{۴۱} اندیشه‌های او همچنان در قرن بیست و یکم محل توجه قرار دارند و مباحث زیادی را در حوزه فلسفه دین و معرفت‌شناسی برانگیخته‌اند.^{۴۲}

باور به خدا از دیدگاه پلانتینگا

پلانتینگا در کتاب «خدا و ذهن‌های دیگر» استدلال می‌کند، همان‌طور که افراد بدون نیاز به استدلال قطعی به وجود دیگر اذهان ایمان دارند، می‌توان باور به خدا را نیز به‌عنوان یک باور پایه پذیرفت. این نگرش بخشی از معرفت‌شناسی اصلاح‌شده است که براساس آن، ایمان دینی نیاز به تأیید از طریق استدلال‌های الهیات طبیعی ندارد و به‌طور طبیعی در ساختار عقلانی انسان جای می‌گیرد.^{۴۳} پلانتینگا معتقد است که نظام ادراکی انسان به‌گونه‌ای طراحی شده که در شرایط مناسب، باور به خدا به‌طور طبیعی به‌وجود می‌آید. -عدم پذیرش این باور، به‌دلیل موانع شناختی یا سوءبرداشت‌های فلسفی است- این دیدگاه در مخالفت با «قرینه‌گرایی»^{۴۴} است که باورهای معتبر، تنها در صورت وجود شواهد کافی پذیرفته می‌شوند. پلانتینگا تأکید می‌کند که باور به خدا، همچون دیگر باورهای پایه، نیازی به شواهد و استدلال‌های بیرونی ندارد و می‌توان آن را با «مبنای‌گرایی»^{۴۵} ضعیف توجیه کرد. این نگرش، باور مذهبی را از نیاز به استدلال‌های عقلانی سنتی آزاد کرده و آن را به‌عنوان بخشی از ساختار عقلانی انسان معرفی می‌کند.^{۴۶}

شناخت‌شناسی اصلاح‌شده

در شناخت‌شناسی اصلاح‌شده، پلانتینگا «نظریه تضمین»^{۴۷} را مطرح می‌کند که طبق آن، باور به خدا نیازی به

⁴⁰ Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 279-281

⁴¹ Ibid. 255-257

⁴² Ibid. 279-281

⁴³ Alvin Plantinga, *Reformed Objection to Natural Theology: Christian Scholars Review V 11* (1982). 187

^{۴۴} نظریه‌ای در معرفت‌شناسی است که براساس آن، باور موجه با توجه به شواهد، دلایل یا قرائن درونی یا بیرونی فرد سنجیده می‌شود.

^{۴۵} دیدگاهی در معرفت‌شناسی است که باورهای ما را به دو دسته پایه و غیرپایه تقسیم می‌کند و موجه بودن باورهای غیرپایه را به باورهای

پایه وابسته می‌داند.

⁴⁶ Gary Gutting, *Religious Belief and Religious Skepticism* (University of Notre dame America Indiana 1982).79

^{۴۷} نظریه‌ای در معرفت‌شناسی که از سوی پلانتینگا مطرح شده و بیان می‌کند، باور زمانی موجه است که در شرایط مناسب و با کارکرد

صحیح قوای شناختی پدید آمده باشد.

توجیه معرفتی ندارد. او در کتاب «باور مسیحی تضمین شده»^{۴۸} بیان می‌کند، انسان دارای «احساس الوهی»^{۴۹} است که در شرایط مناسب، بدون نیاز به استدلال یا توجیه معرفتی، باورهای دینی به‌طور طبیعی شکل می‌گیرد.^{۵۰} پلانتینگا باور به خدا را مشابه باور به جهان خارج یا گذشته می‌داند که به‌عنوان باورهای پایه شناخته می‌شوند و نیازی به توجیه استدلالی ندارند. او معتقد است، اگر ساختار شناختی انسان به‌درستی عمل کند و در شرایط مناسب قرار گیرد، باور به خدا می‌تواند تضمین داشته باشد.

پلانتینگا مفهوم «ساختار مفهومی»^{۵۱} را معرفی می‌کند که آن، مجموعه‌ای از قضایایی است که فرد به آن‌ها باور داشته و رابطه‌ای معرفتی میان آن‌ها نیز وجود دارد. این مفهوم در نظریه او نقشی کلیدی ایفا می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه باور به خدا بدون نیاز به استدلال‌های فلسفی سنتی می‌تواند، عقلانی پذیرفته شود. پلانتینگا بر این باور است که سیستم شناختی انسان به‌گونه‌ای طراحی شده که باورهای دینی، از جمله باور به خدا، به‌طور طبیعی و بدون نیاز به توجیه معرفتی شکل می‌گیرند. این نظریه، چالشی برای نظریه‌های شناخت‌شناسی سنتی است و فضایی جدید برای بحث‌های فلسفی درباره رابطه ایمان و عقلانیت را فراهم می‌کند.^{۵۲}

نظریه کارکرد صحیح

پلانتینگا در نظریه «کارکرد صحیح» خود معتقد است که «قوای معرفتی»^{۵۳} انسان به‌طور طبیعی برای تولید باورهای صادق طراحی شده‌اند. او به‌جای استفاده از مفهوم «توجیه معرفتی»^{۵۴} از «ضمانت»^{۵۵} استفاده می‌کند که امری هنجاری و ارزشی است. او برای تحقق این ضمانت، چهار شرط اساسی را مطرح می‌کند. اولین شرط، عملکرد صحیح قوای معرفتی است. این قوا باید به‌طور صحیح عمل کنند و می‌توانند با کمک «ابزارهای بیرونی»^{۵۶} اصلاح شوند. دومین شرط به محیط تأثیرگذار بر این قوای معرفتی اشاره دارد به این معنا که باید محیط مناسب برای فعالیت آن‌ها فراهم باشد. شرط سوم،

^{۴۸} این کتاب اثری از پلانتینگا است که در آن استدلال می‌کند، اگر ایمان مسیحی از راهی سالم و طبیعی در انسان شکل بگیرد، می‌تواند بدون نیاز به استدلال منطقی، به‌درستی به‌عنوان معرفت پذیرفته شود.

^{۴۹} عبارتی از پلانتینگا است که به توانایی طبیعی در انسان اشاره دارد، برای درک حضور خدا یا باور به او، بدون واسطه استدلال عقلانی.

^{۵۰} رضا اکبری، ایمان گروهی (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی تهران ۱۳۸۶). ۹

^{۵۱} مجموعه‌ای از دسته‌بندی‌ها و مفاهیم ذهنی است، که انسان‌ها برای فهم، تفسیر و سازمان‌دهی تجربه‌های خود به‌کار می‌برند.

^{۵۲} Alvin Plantinga, *Reformed Objection to Natural Theology: Christian Scholars Review V 11* (1982). 187

^{۵۳} توانایی‌هایی درونی انسان مانند حافظه، ادراک، وجدان و عقل که در پیدایش و داوری باورها نقش اساسی دارند.

^{۵۴} وضعیتی است که در آن، باور شخص به‌گونه‌ای پدید آمده که عقلانی، موجه و قابل دفاع تلقی می‌شود.

^{۵۵} در نظریه پلانتینگا، «ضمانت» به‌شرایطی گفته می‌شود که اگر در فرایند شکل‌گیری یک باور وجود داشته باشد، آن باور می‌تواند

معرفت تلقی شود.

^{۵۶} عوامل یا وسایلی خارج از ذهن انسان، همچون، منابع علمی، شهادت دیگران یا سنت دینی که در شکل‌گیری باورهای ما نقش دارند.

طراحی و هدف‌گذاری صحیح قوای معرفتی است؛ به عبارتی، هدف اصلی از طراحی این قوای معرفتی تولید باورهای صادق است. چهارمین شرط به اعتمادگرایی مربوط می‌شود و تأکید دارد که قوای معرفتی باید به‌طور شایسته طراحی شده باشند تا قادر به تولید باورهای ضمانت‌دار باشند.^{۵۷}

پلانتینگا معتقد است، قوای معرفتی می‌توانند در شرایط مناسب تکامل یابند و توانایی تولید باورهای صادق را افزایش دهند.^{۵۸} همچنین، بر این باور است که قوای معرفتی به‌طور طبیعی در انسان وجود دارند و نیازی به آموزشی خاص برای عملکرد صحیح آن‌ها نیست. این قوای معرفتی طبق طراحی خالق عمل کرده و به تولید باورهای صادق می‌پردازند.^{۵۹} در نهایت در نظریه کارکرد صحیح پلانتینگا، باورهای صادق و ضمانت‌دار زمانی تولید می‌شوند که چهار شرط عملکرد صحیح قوای معرفتی؛ محیط مناسب؛ هدف درست؛ و طراحی مطلوب محقق گردند.^{۶۰}

ضمانت باور

در نظریه ضمانت باور، پلانتینگا تمایز میان ضمانت و «صدق»^{۶۱} را روشن می‌کند. او معتقد است که باورها، زمانی ضمانت‌دار هستند که قوای معرفتی در محیط مناسب و با هدف تولید باورهای صادق عمل کنند و احتمال صدق در آن‌ها بالا باشد.^{۶۲} پلانتینگا بر این باور است، آگاهی «فرد شناسنده»^{۶۳} از عملکرد صحیح قوای معرفتی ضروری نیست و فرایند تولید باورها به‌طور ناخودآگاه و بدون دخالت مستقیم فاعل انجام می‌شود.^{۶۴} او توضیح می‌دهد، که فرایند تولید و پذیرش باورها به‌طور طبیعی و بدون تأمل عقلانی صورت می‌گیرد و فرد شناسنده نیازی به داوری عقلانی درباره صدق این باورها ندارد.^{۶۵} این فرایندها تحت کنترل خالق قوای معرفتی قرار دارند و باورهای صادق و قابل اعتماد به‌طور طبیعی پذیرفته می‌شوند.

⁵⁷ Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function* (Oxford University Press New York 1993). 9-20

⁵⁸ Ibid. 22-24

⁵⁹ حسین عظیمی دخت شورکی، معرفت‌شناسی باور دینی از دیدگاه پلانتینگا (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم ۱۳۸۵). ۱۷۵

⁶⁰ Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function* (Oxford University Press New York 1993). 2-5

⁶¹ یکی از شرایط اساسی معرفت است که به تطابق یک باور با واقعیت اشاره دارد؛ یعنی آنچه باور می‌شود در واقع نیز درست باشد.

⁶² Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function* (Oxford University Press New York 1993). 4-7

⁶³ کسی است که دارای باور، آگاهی یا شناخت است و موضوع معرفت‌شناسی محسوب می‌شود.

⁶⁴ سیدعلی علم الهدی، اکرم عسکرزاده مزرعه، جلال پیکانی، تبیین ناسازگاری میان معرفت‌شناسی عام پلانتینگا با معرفت‌شناسی دینی

وی (سامانه مدیریتی نشریات علمی دانشگاه شیراز https://journals.shirazu.ac.ir/article_5243.html). ۱۳۹۸. ۵۱-۵۰

⁶⁵ Alvin Plantinga, *Warrant: The Current Debate* (Oxford University Press New York 1993). 179

در بحث «گتیه»^{۶۶} و مشکلات آن، پلانتینگا تأکید دارد که اگرچه انسان از آگاهی مستقیم نسبت به صدق باورهایش بی‌بهره است، با این وجود، با فرض عملکرد صحیح قوای معرفتی، باورها به‌طور طبیعی ضمانت‌دار خواهند بود.^{۶۷} در این دیدگاه، تأثیر طراحی الهی بر قوای معرفتی که باورهای صادق و قابل اعتماد تولید می‌کند، مهم است. در نتیجه، طبق نظریه ضمانت باور، قوای معرفتی، حتی بدون آگاهی فرد شناسنده، قادر به تولید باورهای صادق و ضمانت‌دار هستند و این فرایند تحت هدایت و طراحی خالق قرار دارد.

برهان تکاملی علیه طبیعت‌گرایی

پلانتینگا در کتاب خدا و ذهن‌های دیگر، چالش‌های نظری خود در خصوص عقلانیت باور به خدا را بررسی می‌کند و استدلال‌های مختلف طرفداران خدا باوری و ملحدان را نقد می‌کند. او به این نتیجه می‌رسد که هیچ‌یک از استدلال‌ها برای اثبات معقولیت باور به خدا کافی نیستند و دفاع از آن نیازمند رویکردی غیر از عقل استدلالی است.^{۶۸} پلانتینگا سپس «برهان غایت‌شناختی»^{۶۹} را بررسی می‌کند و آن را مشابه عملکرد «مصنوعات بشری»^{۷۰} می‌داند. او تناسب موجود در طبیعت را نشانه‌ای از وجود «آفریننده‌ای ذهنی و شبیه انسان»^{۷۱} می‌بیند.^{۷۲} او همچنین نقدهای «هیوم»^{۷۳} بر این برهان را مورد سنجش قرار می‌دهد. نقد اول، تمثیل مصنوعات بشری است که پلانتینگا آن را ضعیف می‌داند. نقد دوم، وجود شرور طبیعی همچون سیل و زلزله است که به باور هیوم با وجود خدا ناسازگار هستند.^{۷۴} پلانتینگا این نقد دوم را چالشی جدی برای برهان غایت‌شناختی می‌داند؛ با این وجود، همچنان معتقد است که این نقدها وجود خدا را رد نمی‌کنند.^{۷۵}

^{۶۶} ادmond گتیه فیلسوفی آمریکایی است که با طرح مسئله‌ای در سال ۱۹۶۳، تعریف سنتی معرفت را به‌عنوان «باور صادق موجه» به چالش کشید. گتیه با نقد تعریف سنتی معرفت، زمینه‌ساز نظریه‌هایی نو در معرفت‌شناسی شد. پلانتینگا در پاسخ به چالش گتیه، نظریه «ضمانت» را مطرح کرد تا نشان دهد، باور معرفت‌مند، نیازمند شرایطی فراتر از صدق و توجیه است.

^{۶۷} Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function* (Oxford University Press New York 1993). 5-7

^{۶۸} David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion* (Routledge London & New York 1991). 130

^{۶۹} گونه‌ای از برهان نظم است که بر پایه هدفمندی و جهت‌داری موجودات جهان، به وجود آفریننده‌ای هوشمند استدلال می‌کند.

^{۷۰} اشیا یا سازه‌هایی هستند که به‌دست انسان و با هدف خاصی ساخته شده‌اند، مانند ابزارها، دستگاه‌ها یا آثار هنری.

^{۷۱} تصویری از خداوند که او را با ویژگی‌هایی همچون اندیشه، اراده و احساسات انسانی توصیف می‌کند و گاه به «خدای انسان‌وار» تعبیر

می‌شود.

^{۷۲} David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion* (Routledge London & New York 1991). 109

^{۷۳} دیوید هیوم، فیلسوف تجربه‌گرای اسکاتلندی، منتقد باورهای دینی و برهان نظم بود و بر نقش عادت و تجربه در شکل‌گیری باور تأکید

داشت.

^{۷۴} David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion* (Routledge London & New York 1991). 130

^{۷۵} Alvin Plantinga, *God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God* (Cornell University Press NY 1967). 110

پلانتینگا اشاره می‌کند که انسان دارای قوای شناختی است که هدف آن‌ها دستیابی به باورهای صحیح است، با این حال، این هدف، تنها زمانی محقق می‌شود که قوای شناختی به درستی عمل کنند.^{۷۶} او طبیعت‌گرایی و تکامل را غیر عقلانی می‌داند. زیرا در این دیدگاه، احتمال قابل‌اعتماد بودن قوای شناختی انسان کم است و فرد ممکن است به باورهای نادرست برسد.^{۷۷} از این رو، منطقی‌ترین موضع، ردّ طبیعت‌گرایی است. در نگاه پلانتینگا پیش‌فرض قابل‌اعتماد بودن قوای شناختی، خود، یک باور پایه است که نمی‌توان آن را به‌طور دائمی زیر سؤال برد؛ بنابراین، هر نقدی به آن، به‌دور از منطق است. او معتقد است که اگر فردی بین طبیعت‌گرایی و خداباوری مردّد باشد، باید بپذیرد که پذیرش طبیعت‌گرایی منجر به تردید غیر قابل‌نقض نسبت به آن خواهد شد و در نتیجه نباید آن را بپذیرد. او همچنین نقدهایی به «نظریه تکامل»^{۷۸} وارد می‌کند و بیان می‌کند که این نظریه از نظر معرفت‌شناختی ممکن است معتبر باشد، با این وجود، احتمال آن به‌ویژه در چارچوب شواهد تجربی و خداباوری مسیحی کاهش می‌یابد.^{۷۹} در نهایت، او پیشنهاد می‌کند که بهترین رویکرد در برابر تکامل، پذیرش رویکردی «لاادری‌گرایانه»^{۸۰} است.^{۸۱}

دستاوردها و چالش‌های معرفت‌شناختی آلوین پلانتینگا در فلسفه دین

پلانتینگا با بازتعریف فلسفه دین و تقویت جایگاه خداباوری در محافل علمی، به‌ویژه از طریق نظریه‌هایی همچون معرفت‌شناسی اصلاح‌شده و مفهوم ضمانت، باور به خدا را به‌عنوان یک باور عقلانی مطرح کرده است.^{۸۲} او با نقد طبیعت‌گرایی، به‌ویژه در دفاع از عقلانیت باور دینی، توانسته است، پاسخی به چالش‌های نظری قرینه‌گرایانه ارائه دهد و همچنان آثارش در زمینه علم، دین و معرفت‌شناسی تأثیرگذار باقی بماند.^{۸۳} با این حال، نظریات او با نقدهای جدی روبه‌رو شده‌اند. یکی از اصلی‌ترین انتقادات به نظریه کارکرد صحیح، «دایره‌ای بودن»^{۸۴} آن است، زیرا معیار توجیهی که پلانتینگا

⁷⁶ Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief* (Oxford Scholarship Online Oxford 2000). 156

⁷⁷ Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function* (Oxford University Press New York 1993). 134

⁷⁸ نظریه‌ای علمی است که منشأ و تنوع گونه‌های زیستی را حاصل فرایندی تدریجی و طبیعی می‌داند که از طریق جهش‌های ژنتیکی و انتخاب طبیعی در طول زمان شکل گرفته‌اند.

⁷⁹ اعظم عبادی، بررسی نظریه تکامل از دیدگاه آلوین پلانتینگا (پایگاه آلوین پلانتینگا) مجلات تخصصی نور، وابسته به مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی «نور» <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/80474/> noormags (۱۳۸۴). ۱۸۵-۱۸۸

⁸⁰ دیدگاهی در الهیات و فلسفه دین است که باور دارد، شناخت قطعی درباره وجود یا عدم وجود خدا ممکن نیست یا این مسئله از دسترس عقل انسان بیرون است.

⁸¹ آلوین پلانتینگا، مرتضی فتحی‌زاده، علم آگوستینی یا دوئمی: جستارهایی در فلسفه دین (دانشگاه قم ۱۳۸۰). ۱۶۷

⁸² Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God* (University of Notre Dame Press University of Notre Dame 1983). 55

⁸³ Alvin Plantinga, *Warrant: The Current Debate* (Oxford University Press New York 1993). 216

⁸⁴ نوعی اشکال منطقی است که در آن، نتیجه استدلال، به‌نحوی پیش‌فرض خود است، به‌گونه‌ای که استدلال از نظر منطقی ناتمام یا غیرمعتبر می‌شود.

ارائه می‌دهد، خود نیاز به توجیه دارد. منتقدان معتقد هستند، نظریه معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، فاقد شواهد تجربی یا منطقی کافی است و تنها، مشروعیت باورهای دینی را ضمانت می‌کند. افزون‌بر این، استدلال‌های پلانترینگا علیه الحاد، به‌ویژه در زمینه ناسازگاری طبیعت‌گرایی و اعتماد به قوای معرفتی، باوجود جذابیت، همچنان مورد مناقشه و نقد قرار گرفته است. این انتقادات نشان می‌دهند که باوجود تأثیرات عمیق پلانترینگا در فلسفه دین، نظریات او نیازمند بررسی و اصلاحات بیشتر هستند.

احیای فلسفه دین و خداباوری در فضای آکادمیک

پلانترینگا نقش مهمی در احیای فلسفه دین و دفاع از خداباوری در فضای آکادمیک داشته است. او معتقد است که علم و عقلانیت به‌طور ذاتی بی‌طرف نیستند، بلکه یا در چارچوب «شهر خدا»^{۸۵} با ماهیتی دینی قرار می‌گیرند یا تحت تأثیر الحاد در «شهر زمینی»^{۸۶} شکل می‌پذیرند. وی استدلال می‌کند که اگر باور دینی نتواند در حوزه‌های اساسی همچون علم و فلسفه تأثیرگذار باشد، چگونه می‌توان انتظار داشت که در سرنوشت بشر نقشی داشته باشد؟ براین اساس، او تأکید دارد که با توجه به خلقت آزادانه خداوند و امکان تغییر در نظام طبیعی، علم باید «ماهیتی تجربی و پسینی»^{۸۸} داشته باشد.^{۸۹}

پلانترینگا «جریان‌های مادمگرایانه»^{۹۰} را نقد می‌کند؛ دیدگاه‌هایی که جهان را فاقد بُعد معنوی دانسته و انسان را نتیجه فرایندی مکانیکی و تصادفی تلقی می‌کنند.^{۹۱} او این نگرش‌ها را مانعی برای پذیرش علمی مبتنی بر باور دینی می‌داند و «ناواقع‌گرایی»^{۹۲} را به‌عنوان ادامه مادمگرای فلسفی نوعی انکار واقعیت عینی معرفی می‌کند. همچنین، او نشان می‌دهد که چگونه دیدگاه‌های الحادی بر نظریه‌های علمی تأثیر می‌گذارند.^{۹۳} بدین ترتیب، پلانترینگا تلاش می‌کند تا جایگاه باور دینی را در علم و فلسفه تثبیت کرده و نشان دهد که علم نیز به تفسیری دینی نیز نیازمند است.

^{۸۵} اصطلاحی از آگوستین قدیس که به جامعه ایمانداران اشاره دارد؛ جامعه‌ای که تابع اراده خداوند و ارزش‌های الهی است.

^{۸۶} در برابر شهر خدا، به جامعه‌ای گفته می‌شود که براساس خواسته‌های بشری، خودخواهی و قدرت‌طلبی بنا شده است.

^{۸۷} A. Plantinga, *The Twin Pillars of Christian Scholarship* (Calvin College and seminary 1990). 5
^{۸۸} ویژگی دانشی که پس از تجربه و مشاهده به دست می‌آید؛ برخلاف دانش پیشینی که مستقل از تجربه و صرفاً بر پایه عقل استوار است.

^{۸۹} Alvin Plantinga, *Michael Tooley, Knowledge of God* (Blackwell Oxford 2008a). 1-6

^{۹۰} گرایش‌هایی فکری که جهان و انسان را تنها براساس ماده و قوانین فیزیکی تفسیر می‌کنند و امور روحانی یا ماورایی را نمی‌پذیرند.

^{۹۱} Alvin Plantinga, *Michael Tooley, Knowledge of God* (Blackwell Oxford 2008a). 14

^{۹۲} دیدگاهی که باور دارد، بسیاری از مفاهیم یا گزاره‌ها بازتاب واقعیت نیستند، بلکه برساخته از ذهن، زبان یا فرهنگ هستند.

^{۹۳} آوین پلانترینگا، *عقل و ایمان* (انتشارات دانشگاه قم و مؤسسه طه ۱۳۸۱). ۳۱ و ۳۲

ارائه رویکردی جدید برای توجیه باور دینی

آلین پلانینگا با نقد «مبناگرایی»^{۹۴} سنتی و ارائه نظریه «مبناگرایی اصلاح‌شده»^{۹۵} رویکردی نوین در توجیه عقلانی باور دینی مطرح کرده است. مبناگرایی سنتی که برگرفته از آرای ارسطو و توماس آکوئیناس است، باورهای عقلانی را یا پایه می‌داند یا نتیجه باورهای پایه.^{۹۶} در این چارچوب، باور به خدا بدون استدلال مستقل، اعتبار عقلانی ندارد. پلانینگا نشان می‌دهد که این معیار، نه تنها باورهای دینی، بلکه بسیاری از باورهای روزمره، همچون اعتقاد به وجود دیگران یا استمرار گذشته را نیز زیر سؤال می‌برد.^{۹۷}

پلانینگا با تکیه بر سنت اصلاح‌شده کالوینی، استدلال می‌کند که باور به خدا می‌تواند، بدون نیاز به استدلالی مستقل، همچون باور به اشیایی مادی یا خاطرات گذشته، به عنوان یک باور پایه پذیرفته شود.^{۹۸} او معیارهای سخت‌گیرانه مبناگراییان را رد کرده و باورهای پایه را وابسته به تجربه فردی و زیست اجتماعی می‌داند.^{۹۹} با این حال، پلانینگا تأکید دارد که پایه بودن باور به خدا، به معنای بی‌مبنا بودن آن نیست، بلکه این باور بر تجربیات دینی و شواهد درونی استوار است.^{۱۰۰} چنین رویکردی، چارچوبی مستحکم و عقلانی برای توجیه باور دینی در معرفت‌شناسی معاصر ارائه می‌کند.^{۱۰۱}

استدلالی قوی علیه طبیعت‌گرایی

پلانینگا با استدلالی نوین در مقابل طبیعت‌گرایی، این رویکرد فلسفی را به چالش کشیده است. او با طرح «شک داروینی»^{۱۰۲} نشان می‌دهد که پذیرش هم‌زمان طبیعت‌گرایی و نظریه تکامل، اعتماد به صحت باورهای انسانی را تضعیف می‌کند. به باور او، اگر قوای معرفتی انسان فقط نتیجه «انتخاب طبیعی»^{۱۰۳} باشد، هدف اصلی آن‌ها نه تولید باورهای صادق،

^{۹۴} نظریه‌ای در معرفت‌شناسی که باورهای ما را به دو دسته پایه و غیرپایه تقسیم می‌کند و موجه بودن باورهای غیرپایه را بر باورهای پایه استوار می‌سازد.
^{۹۵} گونه‌ای از مبناگرایی که باورهای پایه را تنها به گزاره‌های بدیهی محدود نمی‌داند و پذیرش برخی تجربه‌های ذهنی یا حسی را نیز ممکن می‌شمارد.

^{۹۶} Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God* (University of Notre Dame Press University of Notre Dame 1983). 44

^{۹۷} Ibid. 60

^{۹۸} Ibid. 73

^{۹۹} Ibid. 77

^{۱۰۰} Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God* (University of Notre Dame Press University of Notre Dame 1983). 79

^{۱۰۱} Ibid. 80

^{۱۰۲} تردیدی است که براساس نظریه تکامل داروین شکل می‌گیرد و مطرح می‌کند، اگر ذهن انسان محصول انتخاب طبیعی است تا چه اندازه می‌توان به درستی و اعتمادپذیری باورهای آن، به‌ویژه باورهای غیرزیستی، اطمینان داشت.
^{۱۰۳} فراپندی در نظریه تکامل است که براساس آن، موجوداتی که ویژگی‌های سودمندتری برای بقا و تولیدمثل دارند، احتمال بیشتری برای انتقال این ویژگی‌ها به نسل بعد خواهند داشت.

بلکه تنها، تضمین بقا خواهد بود. در نتیجه، نمی‌توان انتظار داشت که این قوا به‌طور موجه، به‌ویژه در مورد خود طبیعت‌گرایی، باورهای صحیحی ارائه دهند.^{۱۰۴} این استدلال، که به ناسازگاری درونی طبیعت‌گرایی اشاره دارد، موجب بازاندیشی برخی فلاسفه در مبانی این رویکرد شده است.

پلانتینگا در نظریه معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، باور به خدا را در شمار باورهای پایه قرار می‌دهد. بر این اساس، باور به خدا، می‌تواند بدون نیاز به شواهد تجربی، عقلانی و موجه تلقی شود.^{۱۰۵} این دیدگاه دفاع عقلانی از خدا باوری را تقویت کرده و آن را از الزام به اثبات تجربی رها می‌سازد. افزون بر این، پلانتینگا در آثار متأخر خود با بررسی تأثیر باورهای دینی در شکل‌گیری علوم، ادعای بی‌طرفی علم را به چالش کشیده است.^{۱۰۶} این رویکرد نقش مهمی در بازاندیشی جایگاه الهیات طبیعی و تبیین ارتباط میان علم و دین در فلسفه معاصر داشته است.

ایراد دایره‌ای بودن در نظریه کارکرد صحیح

نظریه کارکرد صحیح پلانتینگا که در چارچوب معرفت‌شناسی اصلاح‌شده مطرح شده است، به‌دلیل استفاده از مفهوم کارکرد صحیح در توجیه باورهای پایه با نقد دایره‌ای بودن مواجه شده است.^{۱۰۷} این ایراد از آنجا ناشی می‌شود که پلانتینگا برای معقولیت باور به خدا به عملکرد صحیح قوای معرفتی استناد می‌کند، با این وجود، این صحت، تنها در صورتی تضمین می‌شود که وجود یک طراح الهی از پیش، مفروض گرفته شود؛ در حالی که این فرض، خود نیازمند اثبات است.^{۱۰۸} منتقدانی همچون «بارنز»^{۱۰۹} معتقد هستند که این استدلال، دچار «مصادره به مطلوب»^{۱۱۰} است، زیرا مفروضات پلانتینگا در مقدمات نظریه‌اش لحاظ شده‌اند.^{۱۱۱}

¹⁰⁴ Alvin Plantinga, *Warrant: The Current Debate* (Oxford University Press New York 1993). 217 & 218

¹⁰⁵ Alvin Plantinga, *God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God* (Cornell University Press NY 1967). 271

¹⁰⁶ Alvin Plantinga, *Where the Conflict Really Lies: Science, Religion, and Naturalism* (Oxford University Press Oxford 2011). 9

¹⁰⁷ Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (Oxford University Press New York 1974). 112

¹⁰⁸ مایکل پترسون و دیگران، احمد نراقی، ابراهیم سلطانی، عقل و اعتقاد دینی (انتشارات طرح نو تهران ۱۳۷۶). ۱۴۱
¹⁰⁹ منتقدی در حوزه معرفت‌شناسی دینی است که نظریه «کارکرد صحیح» پلانتینگا را به‌دلیل تکیه پیش‌فرضی بر صحت باورهای دینی، مصداقی از مصادره به مطلوب دانسته و از آن انتقاد کرده است.

¹¹⁰ اشکالی منطقی که در آن، نتیجه مورد نظر به‌طور پنهانی در مقدمه‌های استدلال گنجانده می‌شود و استدلال را از نظر منطقی نادرست می‌سازد.

¹¹¹ جان‌اتان بارنز، احمد دینانی، برهان وجودی (انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی قم ۱۳۸۶). ۷۲

افزون بر استنباط فوق، توسل به «منطق موجّهات»^{۱۱۲} نیز این مشکل را حل نمی‌کند، زیرا «ضرورت منطقی»^{۱۱۳} مورد ادعای پلانتینگا، لزوماً به «ضرورت عینی»^{۱۱۴} منجر نمی‌شود.^{۱۱۵} «برتراند راسل»^{۱۱۶} نیز، تأکید دارد که اگر ضرورت منطقی، تنها در سطح قضایا معنادار باشد، نمی‌توان از آن برای توجیه باورهای مربوط به واقعیت‌های خارجی استفاده کرد.^{۱۱۷} براین اساس، نظریه کارکرد صحیح نه‌تنها در توجیه معقولیت باور به خدا موفق نیست، بلکه به‌دلیل دایره‌ای بودن با چالشی اساسی در سطح معرفت‌شناختی روبه‌رو است، زیرا پذیرش آن مستلزم مفروض گرفتن همان امری است که خود نیازمند اثبات است.

نقد طبیعت‌گرایان بر رویکرد معرفتی پلانتینگا

طبیعت‌گرایان باور دارند که نظریه معرفت‌شناختی آلوین پلانتینگا با چالش‌های بنیادین مواجه است. از مهم‌ترین نقدهای وارده‌شده به این نظریه، دایره‌ای بودن استدلال آن می‌باشد؛ چراکه پلانتینگا اعتمادپذیری قوای شناختی انسان را وابسته به وجود یک طراح الهی می‌داند، درحالی‌که خود این پیش‌فرض، نیازمند اثبات مستقل است.^{۱۱۸} از این منظر، نظریه او فاقد استقلال معرفتی بوده و گرفتار «دور منطقی»^{۱۱۹} می‌شود. افزون بر این، طبیعت‌گرایان استدلال او علیه طبیعت‌گرایی و نظریه تکامل را ناتوان از قناعت می‌دانند. به‌زعم پلانتینگا، اگر انسان حاصل انتخاب طبیعی باشد، آنگاه نمی‌توان به اعتمادپذیری قوای شناختی او اطمینان داشت.^{۱۲۰} با این حال، فیلسوفانی چون «نیل دنت»^{۱۲۱} و «الیوت سوبر»^{۱۲۲} این تحلیل را نمی‌پذیرند و معتقد هستند که انتخاب طبیعی، نه‌تنها باعث تضعیف شناخت نیست، بلکه نقشی اساسی در شکل‌گیری توانایی انسان برای

^{۱۱۲} شاخه‌ای از منطق که به بررسی مفاهیمی مانند امکان، ضرورت و امتناع می‌پردازد و برای تحلیل گزاره‌های فلسفی به‌کار می‌رود.
^{۱۱۳} ویژگی گزاره‌ای که صدق آن در همه شرایط ممکن برقرار است و نقض آن از نظر منطقی ناممکن شمرده می‌شود.
^{۱۱۴} نوعی ضرورت است که به ویژگی‌های خود و واقعیت مربوط می‌شود، نه صرفاً به قواعد زبان یا منطق؛ همچون ضرورت‌های مربوط به طبیعت یا اخلاق.

^{۱۱۵} جان هیک، بهرام رادان، *فلسفه دین* (انتشارات بین‌المللی الهدی تهران ۱۳۷۲). ۵۸
^{۱۱۶} فیلسوف بریتانیایی قرن بیستم که در منطق، معرفت‌شناسی و فلسفه زبان تأثیرگذار بود و از چهره‌های برجسته فلسفه تحلیلی به‌شمار می‌رود.

^{۱۱۷} برتراند راسل، نجف دریابندری، *عرفان و منطق* (انتشارات شرکت سهامی کتاب‌های جیبی تهران ۱۳۶۲). ۲۰۲
^{۱۱۸} Alvin Plantinga, *Where the Conflict Really Lies: Science, Religion, and Naturalism* (Oxford University Press Oxford 2011). 134

^{۱۱۹} اشکالی در استدلال که در آن، نتیجه از مقدماتی به دست می‌آید که خود بمنوعی وابسته به همان نتیجه هستند و استدلال را بی‌اعتبار می‌کند.

^{۱۲۰} Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function* (Oxford University Press New York 1993). 218
^{۱۲۱} فیلسوف آمریکایی معاصر است که در حوزه‌های فلسفه ذهن، علم و دین فعالیت می‌کند. او از مدافعان سرسخت نظریه تکامل داروینی و نگاه طبیعت‌گرایانه به ذهن و شناخت است.
^{۱۲۲} فیلسوف معاصر اهل ایالات متحده است که در فلسفه علم، به‌ویژه فلسفه زیست‌شناسی و نظریه تکامل، فعالیت دارد. او از دیدگاه‌های طبیعت‌گرایانه در تبیین شناخت دفاع می‌کند.

شناخت صحیح ایفا کرده است.^{۱۲۳}

در نتیجه، نه تنها میان طبیعت‌گرایی و اعتبار قوای شناختی تعارضی وجود ندارد، بلکه می‌توان فرایند انتخاب طبیعی را خود، دلیلی برای اعتماد به این قوا دانست. طبیعت‌گرایان همچنین بر این نکته تأکید دارند که ردّ «مبنای‌گرایی کلاسیک»^{۱۲۴} از سوی پلان‌تینگا به ناسازگاری درونی در نظریه او منجر شده است. چراکه اگر معیار او برای باورهای پایه پذیرفته شود، آنگاه هر باوری فارغ از اعتبار یا منشأ آن می‌تواند، موجه تلقی گردد؛ مسئله‌ای که در نهایت به‌نوعی «نسبی‌گرایی افراطی»^{۱۲۵} منتهی می‌شود.^{۱۲۶} بر همین اساس، این گروه نتیجه می‌گیرند که نظریه معرفت‌شناختی پلان‌تینگا با دشواری‌های جدی روبه‌رو است و نمی‌تواند بنیانی معتبر برای باورهای دینی فراهم آورد.

مقایسه رویکرد پلان‌تینگا با استدلال‌های سنتی از منظر خدا‌باوران

پلان‌تینگا با ارائه مفهوم حس الوهی تلاش می‌کند، باور به خدا را بدون نیاز به استدلال‌های سنتی، همچون برهان نظم یا برهان وجودی، موجه سازد. او استدلال می‌کند که این باور می‌تواند، به‌عنوان یک باور پایه‌ای پذیرفته شود، بدون آنکه نیازمند شواهد عقلانی باشد.^{۱۲۷} برخلاف رویکردهای سنتی که بر مشروعیت معرفتی باور به خدا بر اساس استدلال‌های عقلی تأکید دارند، پلان‌تینگا استقلال این باور را از شواهد خارجی مطرح می‌کند. با این حال، نظریه او با چالش‌های فلسفی مواجه است. پذیرش بی‌قید و شرط باورهای پایه‌ای، بدون معیاری روشن برای تفکیک باورهای معتبر از نامعتبر، ممکن است باعث «نسبی‌گرایی معرفتی»^{۱۲۸} گردد.^{۱۲۹}

افزون بر این، ادعای او مبنی بر اینکه عدم باور به خدا ناشی از «نقص شناختی»^{۱۳۰} است، نگاهی تقلیل‌گرایانه به عقل دارد و استدلال‌های مخالف را فاقد اعتبار می‌داند. در مقابل، برهان نظم از روش‌های فلسفی و عقلانی برای توجیه باور

¹²³ Elliott Sober, *From a Biological Point of View: Essays in Evolutionary Philosophy* (Cambridge University Press Cambridge 1994). 78

¹²⁴ شکلی از مبنای‌گرایی که فقط باورهای کاملاً بدیهی، همچون باورهای ریاضی یا حسی مستقیم را به‌عنوان پایه‌های موجه می‌پذیرد. ¹²⁵ دیدگاهی که هر نوع باوری را صرف‌نظر از منشأ یا اعتبارش، قابل قبول می‌داند و در نهایت به انکار هرگونه معیار شناخت منتهی می‌شود.

¹²⁶ Evan Fales, *Alvin Plantinga's Warranted Christian Belief* (Blackwell Publishing Oxford 2003). 210

¹²⁷ Alvin Plantinga, *Nicholas Wolterstorff, Faith and Rationality: Reason and Belief in God* (University of Notre Dame Press University of Notre Dame 1983). 66

¹²⁸ باور به این‌که معیار درستی یا موجه بودن معرفت به شرایط فرهنگی، ذهنی یا تاریخی بستگی دارد و هیچ معیار جهانی و ثابت وجود ندارد.

¹²⁹ Derek S. Jeffreys, *HOW REFORMED IS REFORMED EPISTEMOLOGY? ALVIN PLANTINGA AND CALVIN'S 'SENSUS DIVINITATIS'* (Cambridge University Press Cambridge 1997). 422

¹³⁰ اشکال یا ضعف در عملکرد قوای ذهنی انسان همانند حافظه، درک یا استدلال که می‌تواند منجر به شکل‌گیری باورهای نادرست شود.

به خدا بهره می‌برد.^{۱۳۱} در نهایت در نظریه‌های پلانینگا، فقدان معیارهای روشن برای تفکیک باورهای معتبر، نادیده گرفتن نقش عقل در توجیه باور دینی و عدم ارائه ساختاری دقیق برای پذیرش یا ردّ باورهای پایه‌ای از کاستی‌های این نظریه محسوب می‌شوند. از این‌رو، در مقایسه با استدلال‌های سنتی، دیدگاه او از استحکام معرفتی و فلسفی کمتری برخوردار است.^{۱۳۲}

میراث فکری پلانینگا؛ تأثیر بر جوامع فلسفی

پلانینگا با نظریه خداآوری اصلاح‌شده، رویکردهای سنتی را به چالش کشید. او باور به خدا را یک باور پایه دانسته و استدلال می‌کند که این باور می‌تواند مستقل از براهین سنتی موجه باشد. این دیدگاه، افزون‌بر فلسفه دین، مباحث معرفت‌شناختی در حوزه‌های دیگر را نیز تحت تأثیر قرار داده است.^{۱۳۳} پلانینگا با حمایت از برون‌گرایی معرفتی، فضای جدیدی برای تعامل میان خداپوران و شکاکان ایجاد کرد. آثار او، از جمله مقالات و کتاب‌هایی نظیر «تعارض واقعاً کجاست؟ علم، دین و طبیعت‌گرایی» و مقالات منتشرشده در «دایرةالمعارف استنفورد»^{۱۳۴}، همچنان در مباحث فلسفی و علمی مورد توجه قرار دارند. همچنین، پژوهش‌های متعددی به تحلیل دیدگاه‌های او پرداخته‌اند که نشان‌دهنده تأثیر گسترده او در فلسفه علم، معرفت‌شناسی و الهیات است.^{۱۳۵}

پذیرش و تأثیر نظریه‌های پلانینگا در دانشگاه‌ها

آلوین پلانینگا با نظریه‌های نوآورانه خود نقش مهمی در احیای فلسفه دین در دانشگاه‌ها ایفا کرد. پیش از او، باور دینی در فلسفه مدرن در حاشیه بود، با این حال، او با معرفی معرفت‌شناسی اصلاح‌شده و نظریه کارکرد صحیح نشان داد که باور به خدا بدون نیاز به استدلال‌های سنتی می‌تواند، عقلانی باشد. این دیدگاه مسئله عقلانیت باور دینی را در فلسفه دانشگاهی برجسته نموده و موجب گسترش فلسفه دین در فضای آکادمیک گردید.^{۱۳۶} او با تأسیس مرکز فلسفه دین در دانشگاه نوتردام، پژوهش‌های فلسفی را در این حوزه تقویت کرد. همچنین، نظریه او درباره مسئله شر، به‌ویژه دفاع از اراده آزاد، مورد توجه

¹³¹ Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief* (Oxford Scholarship Online Oxford 2000). 174

¹³² Ibid. 16

¹³³ محسن جوادی، *الوین پلانینگا و معرفت‌شناسی اصلاح‌شده* (وبسایت پژوهش‌های فلسفی کلامی

https://pfk.qom.ac.ir/article_363.html?utm_source=chatgpt.com). ۲۹

¹³⁴ منبعی معتبر و دانشگاهی در حوزه فلسفه است که مقالات تخصصی آن توسط پژوهشگران بین‌المللی نوشته و به‌روز می‌شود.

¹³⁵ سیدمصطفی میرباباپور، یوسف دانشور نیلو، *رابطه علم و دین در دیدگاه دوم پلانینگا* (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد

دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir/> (۱۴۰۰). ۹۴ و ۹۵

¹³⁶ محسن جوادی، *الوین پلانینگا و معرفت‌شناسی اصلاح‌شده* (وبسایت پژوهش‌های فلسفی کلامی

https://pfk.qom.ac.ir/article_363.html?utm_source=chatgpt.com). ۲۷-۲۹

فیلسوفان خداباور و حتی برخی منتقدان الحاد قرار گرفت.^{۱۳۷} افزون بر این، برهان تکاملی علیه طبیعت‌گرایی پلانتینگا، بحث‌های گسترده‌ای درباره رابطه دین، معرفت‌شناسی و نظریه تکامل ایجاد کرد.^{۱۳۸} در نهایت، گستره و تأثیر نظریه‌های او به‌گونه‌ای بود که در سال ۲۰۱۷، جایزه تمپلتون به وی اعطا شد؛ رخدادی که بیانگر پذیرش چشمگیر دیدگاه‌های او در محافل علمی و دانشگاهی است. امروزه، نظریه‌های پلانتینگا همچنان الهام‌بخش پژوهش‌های فلسفی در حوزه دین و علم هستند.^{۱۳۹}

نتیجه‌گیری

آلوین پلانتینگا با رویکردی نوآورانه در معرفت‌شناسی باور دینی، فصل تازه‌ای در فلسفه دین گشوده است. او به‌جای تکیه بر براهین سنتی اثبات وجود خدا، چارچوبی ارائه داد که بر ماهیت باور دینی و نحوه شکل‌گیری آن تمرکز داشت. نظریه معرفت‌شناسی اصلاح‌شده او با مفاهیمی چون کارکرد صحیح و ضمانت معرفتی، این امکان را مطرح کرد که باور به خدا نیز مانند باور به گذشته یا جهان خارج، بتواند بدون نیاز به استدلال‌های پیچیده، عقلانی و موجه باشد. این دگرگونی در افق اندیشه نسبت به عقلانیت باور دینی، نه تنها موجب گشوده شدن چشم‌اندازی نو در چارچوب دفاع معرفتی از باورهای دینی شد، بلکه در امتداد آن، به‌مثابه یکی از خاستگاه‌های مؤثر در بازآرایی جریان‌های معرفت‌شناختی متأخر تلقی می‌شود.

باین‌حال، پذیرش این رویکرد به‌معنای مصون بودن آن از نقد نیست. نظریه پلانتینگا اگرچه توانست پاسخی نو به برخی پرسش‌های شک‌گرایانه بدهد، باین‌وجود، همچنان با چالش‌هایی اساسی مواجه است. برخی فیلسوفان بر این باور هستند که معیارهای او برای ضمانت معرفتی، ممکن است به توجیه‌پذیری باورهایی منجر شود که عقلانیت آن‌ها محل تردید است. از سوی دیگر، طبیعت‌گرایان و شک‌گرایان همچنان این پرسش را مطرح می‌کنند که آیا می‌توان بی‌نیاز از معیارهای سنتی عقلانی یا تجربی، یک باور را به‌درستی موجه دانست. با این‌همه، اهمیت آثار پلانتینگا تنها در دفاع از باور دینی خلاصه نمی‌شود؛ او با طرح پرسش‌هایی تازه، مسیر گفت‌وگو در معرفت‌شناسی و فلسفه دین را دگرگون ساخت. شاید پاسخ نهایی به پرسش عقلانیت باور به خدا هنوز به‌روشنی به‌دست نیامده باشد، باین‌وجود، بی‌تردید، کار پلانتینگا نقطه عطفی ماندگار در این مسیر پرچالش به‌شمار می‌آید.

^{۱۳۷} محسن جوادی، علم دینی از دیدگاه پلانتینگا (وب‌سایت پرتال جامع علوم انسانی <https://ensani.ir/fa>)، ۲۱ و ۲۲.

^{۱۳۸} فقیهی فاضل، مرتضی. الهیات طبیعی و رابطه علم و دین از منظر پلانتینگا (وب‌سایت PhilPapers: Online Research in Philosophy <https://philpapers.org/rec/-3636>)، ۲۰۱۸. ۱۲۵ و ۱۲۶.

^{۱۳۹} Amanda Skofstad, *Notre Dame philosopher Alvin Plantinga awarded 2017 Templeton Prize* (The Notre Dame News website <https://tinyurl.com/5cbb9ks5> April 25, 2017).

منابع

اکبری، رضا. *ایمان گروی*. (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی تهران ۱۳۸۶)

بارنز، جانان. احمد دینی. *برهان وجودی*. (انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی قم ۱۳۸۶)

پترسون، مایکل. و دیگران. احمد نراقی. ابراهیم سلطانی. *عقل و اعتقاد دینی*. (انتشارات طرح نو تهران ۱۳۷۶)

پلانینگا، آوین. بهناز صفری. *عقل و ایمان*. (انتشارات دانشگاه قم و مؤسسه طه ۱۳۸۱)

پلانینگا، آوین. مرتضی فتحی زاده. *علم آگوستینی یا دوئی: جستارهایی در فلسفه دین*. (دانشگاه قم ۱۳۸۰)

جوادی، محسن. *الوین پلانینگا و معرفت شناسی اصلاح شده*. (وبسایت پژوهش‌های فلسفی کلامی

https://pfk.qom.ac.ir/article_363.html?utm_source=chatgpt.com)

جوادی، محسن. *علم دینی از دیدگاه پلانینگا*. (وبسایت پرتال جامع علوم انسانی <https://ensani.ir/fa> ۱۳۸۷)

حاکمی، محسن. انشاءالله رحمتی. *رهیافتی آینده نگرانه به فلسفه دین، از رهگذر بررسی نسبت عقل و ایمان، با رویکرد*

انتقادی-تطبیق گرایانه در آراء آوین پلانینگا و مرتضی مطهری. (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) <https://www.sid.ir/> ۱۴۰۲)

راسل، برتراند. نجف دریابندری. *عرفان و منطق*. (انتشارات شرکت سهامی کتاب‌های جیبی تهران ۱۳۶۲)

عبادی، اعظم. بررسی نظریه تکامل از دیدگاه آلوین پلانینگا. (وبسایت noormags <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/80474/> ۱۳۸۴)

عظیمی دخت شورکی، حسین. معرفت‌شناسی باور دینی از دیدگاه پلانینگا. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم ۱۳۸۵)

علم الهدی، سیدعلی. اکرم عسکرزاده مزرعه. جلال پیکانی. تبیین ناسازگاری میان معرفت‌شناسی عام پلانینگا با

معرفت‌شناسی دینی وی. (سامانه مدیریتی نشریات علمی دانشگاه شیراز https://journals.shirazu.ac.ir/article_5243.html ۱۳۹۸)

فقیهی فاضل، مرتضی. الهیات طبیعی و رابطه علم و دین از منظر پلانینگا. (وبسایت PhilPapers: Online Research <https://philpapers.org/rec/-3636> in Philosophy ۲۰۱۸)

میرباباپور، سیدمصطفی. یوسف دانشور. رابطه علم و دین در دیدگاه اول پلانینگا. (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) [/https://www.sid.ir](https://www.sid.ir) ۱۴۰۰)

میرباباپور، سیدمصطفی. یوسف دانشور نیلو. رابطه علم و دین در دیدگاه دوم پلانینگا. (پایگاه اینترنتی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) [/https://www.sid.ir](https://www.sid.ir) ۱۴۰۰)

هیگ، جان. بهرام رادان. فلسفه دین. (انتشارات بین‌المللی الهدی تهران ۱۳۷۲)

Plantinga, Alvin. *God and Other Minds: A Study of the Rational Justification of Belief in God.*(Cornell University Press NY 1967)

Plantinga, Alvin. *Michael Tooley, Knowledge of God.*(Blackwell Oxford 2008a)

Plantinga, Alvin. Nicholas Wolterstorff, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*.(University of Notre Dame Press University of Notre Dame 1983)

Plantinga, Alvin. *Reformed Objection to Natural Theology: Christian Scholars Review V* 11.(1982)

Plantinga, Alvin. *The Nature of Necessity*.(Oxford University Press New York 1974)

Plantinga, A. *The Twin Pillars of Christian Scholarship*.(Calvin College and seminary 1990)

Plantinga, Alvin. *Warrant: The Current Debate*.(Oxford University Press New York 1993)

Plantinga, Alvin. *Warrant and Proper Function*.(Oxford University Press New York 1993)

Plantinga, Alvin. *Warranted Christian Belief*.(Oxford Scholarship Online Oxford 2000)

Plantinga, Alvin. *Where the Conflict Really Lies: Science, Religion, and Naturalism*.(Oxford University Press Oxford 2011)

Skofstad, Amanda. *Notre Dame philosopher Alvin Plantinga awarded 2017 Templeton Prize*.(The Notre Dame News website <https://tinyurl.com/5cbb9ks5> April 25, 2017)

Hume, David. *Dialogues Concerning Natural Religion*.(Routledge London & New York 1991)

Jeffreys, Derek S. *HOW REFORMED IS REFORMED EPISTEMOLOGY? ALVIN PLANTINGA AND CALVIN'S 'SENSUS DIVINITATIS'*.(Cambridge University Press Cambridge 1997)

Sober, Elliott. *From a Biological Point of View: Essays in Evolutionary Philosophy*.(Cambridge University Press Cambridge 1994)

Fales, Evan. *Alvin Plantinga's Warranted Christian Belief*.(Blackwell Publishing Oxford 2003)

Gutting, Gary. *Religious Belief and Religious Skepticism*.(University of Notre dame America Indiana 1982)

Tomberlin, J. E. P. Van, Inwagen. *Alvin Plantinga*.(D. Reidel Publishing Company Netherlands 1985)

Alston, William P. *Plantinga's Epistemology of Religious Belief*.(Cornell University Press Ithaca 1991)